

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О ЗАНАТИМА И ЗАНИМАЊИМА

„Ево гроба неуморног мајстора нашег краја!“¹

Србија је у 19. веку била изразито сељачка земља. Вук Караџић је — у „Даници“ за 1827. годину — записао: „Народ Српски нема други људи осим сељака.“² Вук је то с правом учинио, јер, и после четрдесет година од његова записивања, у Србији је још увек било преко 90 одсто земљоделског становништва. Број варошких житеља повећавао се врло споро, па је Србија у овај век ушла са свега 15 одсто градског становништва.³ Отуда су на надгробним споменицима из прошлог века уписивана готово искључиво имена земљоделца.

На старијим сеоским споменицима сељак је квалификован као земљодалац и, ређе, тежак, а на новијим као земљорадник. Тек на понеком се јави економ, а још ређе специфичнија одредба — сточар, косач или воћар, и то само изузетно добрим сточарима, косачима и воћарима. Од осталих пољоделских занимања записи знају само за баштованство. На неколико споменика из друге половине века још се баштовани, али само у пределу Мораве: у Чачку три, а у Краљеву и Пожеги по један. Иначе, готово сва занимања у обла-

сти земљоделства означена су и ликовним симболима. Копачу се на надгробник урезивала мотика, косачу коса, жетеоцу срп; воћару ручна тестерица и секирица, калемару калемарска чакија, а понекад и калем, виноградару косијер, виноградске маказе и чутура, стругару стругарска или кладарска тестера, итд. Сељанкама су се, углавном, уцртавале две врсте радног прибора: прибор за израду кончаних производа и прибор за прераду белог мрса. Тако су споменици прељама ишарани преслицама и врстенима, пастивљама корпицама са пастивом и плетећим иглама, а ткаљама вратилима, чунковима, брдима, цевљаницима и разбојима. Од прибора за прихватање и прераду млека најчешће се на биљезима срећу крављаче и цедаљке. То су симболи на надгробницима чувених „плаћинки“.

Али, осим правих сељака, у записима се помињу и разни сеоски мајстори који су обављали запате тесно везане за пољопривредне послове. Вук Карацић је забележио да међу сељацима има разних мајстора, највише оних који свој мајсторлук обављају узгредно, као допунску делатност уз пољопривредне радове, јер је мало било тежака који су живели на селу искључиво се бавећи одређеним занатом. Број сеоских мајстора је, међутим, све више растао уколико се сеоско становништво више диференцирало и стварао слој сиромашних сељака који су морали у занатима да траже средство опстанка. Тако, током времена, неким осиромашеним сељацима и беземљашима занати постају главно, а земљорадња споредно занимање.

У овом раду биће баш говора о свим сеоским занатима који се помињу у записима на надгробницима западне Србије, али ће се такође говорити и о многим градским занатима, као и оним који нису ни чисто сеоски ни чисто градски. Уз то, указаће се и на разна незанатска занимања и сеоских и градских житеља, као и на извесна звања, титуле и чинове код људи из чиновничког и војничког стаљежа. Сви записи о занатима и занимањима у овом раду односиће се на надгробнике ширег подручја западне Србије — на четвороугао: Рудник — Златар—Ибар—Дрипа.

На сеоским гробиштима забележен је велики број запата, оних које је Вук својевремено поменуо и оних, млађих, који у Вуково време нису били развијени. Записи готово увек наводе врсту мајстора, али на неким споменицима, којих је знатно мање, само пише да је покојник био мајстор, при чему се не каже које врсте. Тако се у негришорском гробљу чита: „Овде почивају кости мајстора Сима Звркетића, житеља негришо. Поживи 62. год. Умре 1850.“

На једном другом споменику из новијег периода уписано је: „Ево гроба неуморног мајстора нашег краја!“ Овај општи назив за занатлије односи се првенствено на мајсторе дрводељства и зидарије — дунђере.

Најстарији сеоски занати били су везани за обраду дрвета. На старијим споменицима налазе се записи о дунђерима и дрводељама, мајсторима који су секирама, брадвама и кесерима правили куће брвнаре, штале, амбаре и млекаре. Дунђер и дрводеља су синоними за исте занатлије, мада би се између њих могла направити и разлика, јер дунђер није искључиво дрводељски мајстор, пошто је сваки дунђер истовремено и зидар. Тако под појмом дунђерлука треба подразумевати и дрводељство и зидарију, односно зидарско-тесачке послове.⁴ Отуда старији записи никад и не помињу зидаре као посебну врсту мајстора. Па и у новије време помен зидара је изузетно редак: њихов занат се обично подводи под општи назив „мајстор“, а понекад и „предузимач“.⁵ У Брђанима је, 1887, умро Јеврем Савић, „бив. предузимач“, а у Чачку, 1896, Величко Илић, „бивши мајстор и предузимач зидарског заната“. Доста је споменика са податком да је покојник био „мајстор дунђер“ или „мајстор дрводељски“. У Рошцима је 1853. године умро Василије Бунисијевић, „неимар дунђерски“, а у Трбушанима, 1859, „Андрија дунђер“. У Горњој Добрињи је крајем века преминуо Миладин Чарапић, „чувени мајстор и предузимач дунђерски“. Јован Васовић из Граба (1861) био је „у занимању дрводеља“, а Јанко Бендић из Губереваца (1897) „мајстор дрводељски“.

Осим ова два, помињу се, нарочито од почетка овог века, и други специфичнији дрвени занати. Јер, дрводеља није био само онај који је куће брвнаре градио, него и онај који је умео да направи кацу, буре, разбој, кола, јарам, столицу, кревет, прозор. Јављају се зато на споменицима помени пинтора и качара: „Овај билег показује гди почива тјело Мијаила Станића мајстора качног и винарског...“ (Горачићи, 1853). Ту су и споменици колара, и, нарочито, столара. Уместо столара срће се и назив тишлер. Међу мајсторима дрвета нашао се и један чанчар и један дрворезац, односно резбар. Мајстор за израду чанкова подиже 1878. године у Лису мајци споменик и на њему уписа: „Купи камен син Тодор, чанчар.“ У порти манастира Студенице сахрањен је „раб божи Николај Мојсеовић, дрворезац дебрански“, који је умро „во 1834. лето“. Дебрапски резбар положи кости поред светог храма на чијем је иконостасу, вероватно, нешто радио.

После дрводељских занатлија, па селу је највише било ковача. Све до краја 19. века (1897) Србија није имала никакве фабрике за израду гвоздених пољопривредних алатки,⁶ па су мајстори чекића и наковња били врло цењени. Ковали су они секире, мотике, раонике, ватраље, вериге, шарке, чивије, заворње. Већ четрдесетих година јављају се споменици ковачима. На некима од њих занат је преузео улогу презимена (као и код неких других старијих заната, ћурчија и самарџија, на пример), па се право презиме, ако га је и било, није ни наводило. Умро је ковач у Горачићима и на споменик се уписа: „Овде почива тело Давида ковача. Поживе лета 70. Пр. м. д. 1849.“, а слично се обележи и гроб ковача из Баљевца на Ибру: „Овде почивају кости Митра ковача из Баљевца. Умро 12. марта 1869.“ Успомена на коваче налази се и на споменицима њихове деце. Године 1863. у Горичанима је умро Петар, „син Тодосија ковача“.

Било је надалеко чувених ковача. Такав беше и ковач Симо из Ртара, који је занат од оца наследио. Симо је, изгледа, имао при врху Јелице, поред рабацијског пута, ковачку радионицу и можда неколико ковача под својим надзором. Епитаф га хвали као изузетног мајстора. „Овде почива рб. Симо ковач, син Стефана ковача Танасковића, житељ ртарски, бивши мајстор главни над много ковача од сваки гвоздени ствари“ (1853). Симо је сигурно био и поткивач, па је волове рабацијама и коње кирицијама за далеке путове „обувао“. А сваки је мајстор ковачије истовремено био и поткивач. Већ крајем прошлог века ковачи су истицали да је њихово првенствено право да поткивају врућим немачким ковом, док су поткивачима-наалбантима остављали да то чине на стари, турски начин, хладним ковом.

Крајем 19. века по селима у Србији налазило се близу двадесет хиљада поткивачких занатлија и радника.⁷ Отуда зачућује што споменика поткивачима готово и нема. Поготово у западној, рабацијској и кирицијској Србији. Може ли се то тумачити и тиме што су поткивачи врло често радили и ковачки занат, па се са својих биљега многи огласише као ковачи, мајстори који су били више тражени и на већој цени од поткивача. На једном једином пронађеном поткивачком биљегу уписано је: „Овде почива Нестор Петровић, бив. подкивач, из Чачка, рођен...“ Даље су слова опузла, не распознају се, али су са бока споменика добро очувана ликовна обележја поткивачког заната: коњска и воловска плоча, брадвица за копита и чапке, клешта и чекић.

У старија времена занати нису били строго разграничени.

Наиме, један мајстор морао је да обавља два-три заната док би направио једну алатку или справу. Да би колар направио кола, морао је да буде и дрводеља и ковач. И заправо, прилично је записа о двоврсним занаталијама. Милан Павловић из Латвице био је „ковач и мајстор дрводеља“ (1855), а Владимир Ковачевић из Липнице „мајстор о ковачком и сликарском раду“ (1906). Набени су и записи да је неко био „колар и ковач“, као и записи о мајсторима који су знали неколико заната. Исаило Војиновић из Доњег Дубца био је „чувени мајстор од више заната“, Обрад Оцић из Врњачана „мешовити мајстор“, а Милош Ковачевић из Губереваца — ковач и каменорезац.

Надгробни записи знају и за занате везане за прављење одела: ћурчијски, терзијски, абацијски и кројачки. Споменици ћурчијама су врло ретки, јер је ћурчијско-кожухарски занат на селу био знатно мање развијен од терзијског и абацијског. Два споменика ћурчијским мајсторима налазе се на новопазарском гробљу, код Петрове цркве. На једном је записано: „Зде престави се Георгије ћурчија 1770. о. 6“, а да другом: „1851. Зде почиваст раб божи Сретен ћурчија, престави се мца марта, ден 30. го.“ Запис о ћурчији Георгију је не само најстарији запис о једном занаталији него и један од најстаријих записа уопште на надгробницима западне Србије. Један запис о ћурчијском занату налази се на обаљеном белом студеничком крсташу у Брусници. Споменик потиче из Караборбеговог времена и на њему пише да је 1811. умрла нека Бурђија, мајка Пауна ћурчије („Престави се Бурђија, мати Пауна ћурчије, 1811“).

Терзије и абације се помињу кудикамо чешће, обично у другој половини 19. века. Терзијски и абацијски занат су се, због велике сличности, међу собом преплитали, тако да су терзије могле да обављају абацијске послове, а абације терзијске. Разлика је, у основи, била више у материјалу од којег се правило одело него у стилу кроја, гајтанског веза и закопчавања. И једни и други шили су гуњеве, ћурчета, чакшире, тозлуке итд., али су то терзије чиниле од чохе, а абације од сукна и шајка. Наводимо само по два записа о овим мајсторима. На споменику у Пријевору стоји: „Зде почиват раб бож. Вучић Даниловић, терзија. Поживи 65 лета, а престави се мца 6. окмвр. 1839-те године у Пријевору.“ Запис на надгробнику у Ариљу казује да је Милован Стојић из Отоманске царевине прешао у Србију, „где се најпре бавио по селима радећи терзилук, а го. 1882. настани се овде у Ариље“. Терзија Милован је ишао с терзијским маказама и аршином од села до села, од куће до куће, баш

онако како је и Вук забелсжио да терзије чине: „У Србији по селима терзије су сељаци као и остали људи, па кад коме треба што да му шије (н. п. гуњ, чакшире, зубун), он га зове својој кући, те онђе ради.“⁸ У Брусници се, пак, на паралелопипеду од љутика, чита: „1848. Овде почива Дмитар абација, престави се марта 1.“ На крсташу у Бединој Вароши пише: „Спомен Глиша Крунића, мајстора абацијског из Шљивића. Поживео 78 год., а умро 27. јануара 1892. год.“

Занимљива су два споменика терзијским и абацијским калфама на којима се наводи варош у којој су занат изучили и кратко-трајно калфовали. На беличастом крсташу у жаочанском гробљу пише: „Овај крс показује врсног младића у родољубивог Србчића Павла Симовића из Жаочана, кои је вредно занат терзиски научио у Карановцу и умро у 16-тој години века младости своје 1836. г. јулија 17-ог дана.“ У Петници је, на обаљеном мермерном крсташу, урезано: „Овде почива раб божи Тисав, сињ Илије Стевановића из села Петнице, бивши калва абацински у вароши Чачку. Поживи 19 г., а престави се у вечност 3. декемб. 1870. год.“

Крајем 19. века оба ова заната постепено пропадају у варошима, јер варошани све убрзаније одбацују чохана одела и прелазе на модеран, европски начин одевања. Терзијски и абацијски занат тада се истискују из града и узмичу на село, где се конзервативни сељак још увек носи по старински, ишаран гајтанима и спучан копчачама. Најзад, терзије и абације несташе и у селима, јер их и отуд потпуно потиснуше модернији мајстори — кројачи. Тако су ишчезле терзије и абације и са споменика. Надгробних слова о терзијама нема већ од почетка овог века, док се уреси о абацијама срећу и после првог светског рата. На надгробницима су остале само ликовне „мустре“ њиховог стила рада. Фигуре уснућих покојника, некадашњих муштерија терзијских и абацијских, клесари су, на каменовима, одевали у огајтањене антерије, фермене, бечерме, либаде, зубуне, гуње, панталоне потурлије и дизлуке.

У овом веку јављају се споменици шнајдерима — кројачима. То су били мајстори који су шиљи „микаде“, панталоне и прслуке по модернијим кројевима, са рупицама и дугметима, без икаквих абацијских шара. На споменике шнајдеркама, са урезаним „сингеркама“, наилазимо нешто чешће између два последња рата. Међутим, прва шнајдерка у Драгачеву појавила се крајем прошлог века. То, као нешто саввим изузетно, забележи клесар, у Зеокама: „Рајка Лончаревић, прва шнајдерка у срезу за мушка и женска одела...“ Рајка се огласила

шпајдерком баш у време када је почињао крај терзијском и абадијском занату.

У записима се помињу и занатлије који су правили опанке, симболе сељачке Србије. Мајстори који су најпре од пресне коже правили опанке прешњаке, затим од полуштављене црвене опанке и, најзад, од штављене опанке Ђонаше. Ови последњи су били са врнчаницом модерног премета и прсплета и високим шпицастим кљуновима, занатски и естетски дотерани, а по издржљивости далеко трајнији од претходних. На старијим споменицима мајсторе опанака називају чаругџијама, а понекад и черубџијама. Најстарији помен чаругџијског заната је из 1845. године. У пешчанику код изворишта Трнавске реке убележено је: „Ово врело задужбину направи Раде Радојевић, чаругџија из Чачка, о своме трошку 1845. г.“ У Јездини је 1858. сахрањен Василије Марковић, „чаругџија из Чачка“, а у Качулицама, 1869, Миладин Миленковић, „бив. калва чаругџијски“. На гучком гробљу сачувано је име Милосава Зечевића, досељеног Златиборца, који је био „житиљ села Гуче, бивши черубџија“ (1890). У Вучковици се такође помиње име једног черубџије, а у Пожеги, вероватно грешком клесара, чаругџије. Од деведесетих година прошлог века назив чаругџија се губи и замењује са опанчар.⁹ Опанчара је било доста по свим варошима и паланкама, али је опанчарским мајсторима и калфама највише споменика на чачанском и ужичком гробљу. Мајсторима који су израђивали градску обућу, обућарима, нађе се само неколико споменика! На неким од њих убележен је назив шустер. У једном запису помиње се и приређивач, односно кројилац и прошивач коже за обућу, херихтер. У Краљеву, 1932. године, „земаљски живот напусти“ Стеван Митровић, „херихтер у Београду“.

Од старијих заната на каменовима се указују туфегџијски, екмеџијски и мумџијски занат. Ниједан од њих није оставио трага на сеоским гробљима, јер су ово били чисто градски занати. Нова Варош, Ивањица, Нови Пазар, Раипка и Краљево су места у којима су туфегџије правиле пушке и кубуре, скмеџије векне и сомуне, а мумџије свеће и салуне. „Трговац и мајстор туфекџијски“ беше Ивањичанин Марко Мијаиловић (1849), а Вуле Трипковић би „туфегџија у Новој Вароши“ (1865). На недатираном споменику у краљевачком гробљу уписано је: „Марко Стевановић, туфекџија из Карановца.“ У Бединој Вароши умро је 1879. године син неког „Јована туфешџије“. Осамдесетих година, уместо туфегџија, јавља се израз пушкар. У Рогачици постоје споменици двојици пушкара, преминулих седамдесетих година, а један пушкар премину у Рашкој 1910. године. У Краљеву се

паће споменик једном фишегцији, мајстору који је, правећи за пушке и револвере патроне, односно меткове, допуњавао занат правих оружара, туфегција. Крстапи од студеничког мермера казује: „Овде леже остаци упоко. Пауна Миковића Книћанина, фишскције, који у 60тој години старости своје умре 25. фебруара 1878. год. у Крагујевцу.“

Мајсторима хлебарског заната, екмечијама, споменици се јављају у истом броју као и туфегцијама. У Новој Вароши је Вујица Кунџић, „екмешчина и житељ ивањички“, подигао половином 19. века споменик свом оцу. У Краљеву почива „раб божи Јован екмечија, из Пазара, Милутиновић“ (1867). Најмлађи запис о екмечији је из краја века, у новопазарском гробљу, код Петрове цркве: „Овде лежи тело Милована Костића, јекмешчис. На жалост његове породице престави се 6. маија 1899. г.“ Од краја 19. века назив екмечија замењен је речју пекар, и од тог времена помен пекарског заната може се наћи на сваком варошком гробљу.

Док се туфегцијама и екмечијама паће по десетак споменика, дотле су надгробници мумџијама изузетно ретки. На надгробнику у Краљеву је урезано: „Овде почива раб божи Светозар Николић, мумџија из Карановца. Поживе 30 год., а пресели се у вечност 3г маја 1875. г.“ И на чачанском гробљу почива један „мумџија“. Запис казује: „Овде почивају земни остатци Милана Рајичића, мумџије из Чачка, који поживе 76 год., а умре 17. октобра 1914. год.“ Савремени назив за мумџије, воскар, јавља се само једном. Јоксим Крсмановић, „воскар из Пожеге“, подигао је, 1910. године, поменик у Средњој Добрињи некој Стани Јаћимовић која му је, док је био мали, „давала кране за мој живот“.

Надгробници знају и за мајсторе који рабације и кириџије снабдеваху коњском и воловском опремом. За самарџије, мутавџије и сараче. Ових мајстора било је у већим пристаништима рабацијских и кириџијских каравана. У Ужицу, Чачку, Новом Пазару, Рашкој, Краљеву. У овим градовима једино се набоше по два-три споменика поменутих занатлијама. Најстарији су споменици самарџијама. У Краљеву се једва чита на малом оронулом крстапу: „Зде почивает раб божи Станко Савић, самарџија. Поживе л. 45. Престави се мца јануара 1846.“ У Новом Пазару 1862. године „почину раб божи Петар, син Милована самарџије“, а у Чачку се 1873. престави Сретен, „син Обрада Николића, иначе самарџије из Чачка“.

Мутавџије се помињу све до почетка овог века, када њихов занат изумире због опадања козарства и несташнице козише. Они су од кострети правили толас мутафе (покривце) за волове и коње, али

и коланс, зобнице, бисаге и вреће. Већ је сто година како на чачанском гробљу почива Јоксим мутавција: „Овде почива раб божји Јоксим Николић, мутавција, рођен у Ужицу, а житељ вароши Чачка, који поживи 53 године, а пресели се у блажену вечност 13. фебр. 1873.“ Један мутавција из Ужица подигао је жени споменик 1900, а један из Рашке умро је 1907. Исте године почину у Новом Пазару „супруга Милована мутавције“. Мутавција је нарочито било по селима златиборског, ариљског и моравичког краја. Два мутавцијска споменика налазе се у ариљском селу Брекову. Један старији, недатиран крајпуташ, и један из новијег периода, гробљаш. На првом је урезано: „Знак овај показује Ивана Сретеновића, мутавцију, који сваком Србину пријатељ. Са својим братом и побратимом и са два братучеда мајстора сасвим лепо живи.“ На другом се казује да је чувени домаћин Јанко Јовановић био „по занимању мутавција“ и да је умро у 73. години 1924. године. Успомена на Јанка мутавцију остала је и у надимку: његове потомке и данас називају козопредима.¹⁰

Сарачи су били модернији мајстори. Њихов занат се развио тек у другој половини 19. века. Они су од коже израђивали опрему за коњске такмече: дизгине, узде и седла, и воловске уларе украшене апликацијама од месинга и бронзе. Њихови споменици су махом из почетка овог, али их има и из прошлог века. Сарачу који је умро у Карановцу 1875. уписано је над гробом: „Овде почивају кости Милоша Митровића, сарача овд. Рођен у Властелицама, Драгачево.“ Споменик једном сарачу налази се у Ужицу (1915), а другом у Рашкој (1920). У Горњем Милановцу постоји споменик и једном седлару (1934).

Осамдесетих година појављују се записи о новијим занатлијама: часовничарима и фотографима. Ових занатлија било је врло мало, па их надгробни записи свега три—четири пута поменуше. У Леушићима су умрли два брата Лучића, Миладин и Милорад. Миладин као „бив. сајција остави овај свет у 15. год. 1884.“, а Милорад умре као „фотограф“ 1890. На Миладиновом споменику сат са три клатна, а на Милорадовом фотографски апарт на ногарима. Фотографијом се бавио и Никола Драгићевић из Шума. Обишао је читаву Србију остављајући грађанима драге фото-успомене. Нека његов надгробни камен исприча о његовом занату: „Споменик Николе М. Драгићевића, бив. фотографа, који поживи 31 год., а умре 20. марта 1900. год; који служећи у Београду у пожарној чети поред службе својим заузимањем научио је и фотографију са врло добрим успехом, коју је ра-

дијо неколико година по унутрашњости Србије: Београду, Параћину, Буприји, Лесковцу, Јагодини, Ивањици... Са лепог и одличног рада свог свугде је признат био.“ Николин земљак Јездимир Пивљакковић био је „уметник за све радове, био је фотографиста“ (1936).

Осим набројаних, надгробни записи чувају успомену на још око петнаестак врста заната. Већина од њих су искључиво варошки. На споменику у Чачку поменуто је име главног мајстора „дуванског“. Мајстора који је с великом вештином справљао дуван и продавао га по варошима Србије. Тодор Јанковић био је „бивши устабаша дуванишски из Чачка, рођеног у Битољу, Македонија“ (1886). Устабаша је први у свом занату, најбољи мајстор и старешина еснафа. Осим овом дуванијском еснафбаши, на чачанском гробљу постоји споменик и обичном дуванији Милу Јовановићу, који је умро 1933. године у дубокој старости. Сећања на касапе, бојалије, пекаре и бербере могу се оживети на сваком градском гробишту. Биљези шлосерима, клонферима, казанцијама, ножарима и још неким занатлијама изузетно су ретки. Наће се свега по један помени мајсторима грнчарског, четкарског и цреварског заната. Ниједан запис није остао о кујунцијама, папучијама, ужарима, табакцијама, цигларима, ћерамицијама...

Клесари су често уз податке о животу занатлија урезивали и ликовне симболе појединих заната. Тако су занатлијски споменици ишарани алаткама којима се дотични занат обављао. Дунберину се урезивала брадва, секира, „вингла“ и висак; ковачу наковањ, чекић и клешта; терзији маказе, кројачки аршин и игла „улатија“; опанчару чакија, зумба за бушење каиша, шило и калуп; пинтору шраф за стезање дуга, бурић и брадва, итд.

Број заната, нарочито градских, све се више повећавао уколико се приближавало овом веку. Док је у време кнеза Милоша (1836) у Србији било око 75 разних заната, дотле их је 1900. године било скоро дупло више (око 135)¹¹. Неки стари занати су постепено ишчезавали, а јављали су се многи нови, „свропски“, било по предмету рада или по техници израде. Али, уопште узев, занати су већ осамдесетих година увелико пропадали, а са њима и занатска, еснафска Србија. Никакве еснафске уредбе и закони нису могли да продуже век занатлијском сталезу и заштите га од све убрзанијег нестајања. Страна индустријска и занатска роба потискивала је домаће занатске рукотворине, па су занатлије у Србији остајале све више без зараде. У „Српском занатлији“ је 1888. године писало: „Страна конкуренција збрисала је већ неке врсте занатског рада у Србији... Зана-

талија у Србији, који не може да се бори са страном утакмицом, или гладује или постаје пандур, покућар, аргатин, тек да не умре од глади.“¹² Еснафске занатлијске организације нису могле да заштите занатлије ни од конкуренције све убрзанијег развоја домаће трговине. Многе су се занатлије зато, уз занат, и саме почеле бавити ситном мешовитом трговином. Пропадале су занатлије, а јављали се у све већем броју трговци: бакали, пиљари, ситничари. Мита Ценић је осамдесетих година писао: „Ми немамо ниједног занатије, који поред заната и не тргује са страном робом, а да има штогод. Код нас су занати и занатије пропали са свим.“¹³

То ишчезавање заната и занатника примећује се и на надгробним каменовима градских и паланачких гробаља. На сусрету векова све су чешћи споменици трговаца. Понеки запис нагласи да је неки грађанин био и занатлија и трговац, а понеки да се занатлија потпуно проријентисао на трговину. У зависности од пробе и уносности појединих заната и занимања, јављају се и промене у професијама. У чачанском гробљу се нађе пример да је абација постао касарин, а пекар механџија. По гробљима се срећу и записи о двоврсним занимањима. Једна професија била је недовољна да исхрани породицу, па су се морала прихватити двострука занимања, често и опречна. Каже се да је неко истовремено био механџија и трговац, сарач и кафџија, трговац и туфџија, сарач и трговац, итд.

Градска гробља препуна су споменика трговцима, чији записи најчешће не наводе којом се трговином покојник бавио. Каже се само да је био трговац. Да ли трговци—ситничар или велетрговац може се само по величини и квалитету споменика, и гробнице, наслутити. Надгробници велетрговцима, осим величином, истичу се и повлашћеним местом у гробљу и господским сјајем црног мермера. На понеком од њих се, између два рата, у добу појачане индустријализације, појави израз „трговац—индустријалац“ или „предузимач—индустријалац“.¹⁴ Ти споменици су по свему неинтересантни. Кудикамо више привлаче пажњу споменици на којима се наводи „бранажа“ трговца. Најчешће су то бакалски и дућанџијски трговци. Каже се да је покојник био бакалин или дућанџија. Понекад се јави и понеки калфа бакалски. Радосав Бабић из Виче „био је калфа бакалски коме несита смрт душу узме у I болници крагевачкој 20. марта 1893. г.“ У извеним записима се истиче да је неко „знањем и поверењем“ отворио трговачку радњу. „Поверењем“ значи да су дућани отворани, не на свом, већ на капиталу позајмљеном од чувенијих трговаца и газда, код којих се поштењем стекло поверење. По-

чињало се, дакле, са кредитом, па почек, а знањем се даље доказивала трговачка умешност и способност. Горачанац Милош Ружичић је „са својим знањем и поверењем зарадио колонијално-бакалску и мануфактурну трговину Вукаловића и Ружичића, Обреновац“ (1902), а Гучанин Чедомир Ивановић „у својим седамнаест година отвори трговачку бакалску радњу у Чачку са својим знањем и поверењем“ (1904).

Занимљиви су споменици трговачким помоћницима. Њих је прилично на градским гробљима, али их је можда више у селима, јер „помоћници“ се, млади, не зародише у градовима па су их сахрањивали у селима, код родбине. Тако се срећу споменици са „бивши помотњик трговачки“ или „трговачки помотњик“. Једном је поменуто израз „служитељ“, а једном „момак“. Љубомир Лазаревић из Бакионице „служитељ бакалски бијаше“ (1880), а Љубомир Ружичић из Горачића беше „момак Косте Шипетића, бакалина из Чачка“ (1880). Називи помоћник, служитељ и момак били су, у ствари, различита имена за калфе, али то пису увек ни потпуно синонимни, ни изрази са чврсто усталењим значењем. Помоћник је, као и калфа, морао имати еснафско писмо и бити члан трговачког еснафа, служитељ би могао да буде и обичан покућарски најменик, док је момак најчешће имао улогу слуге, али се та реч, као понижавајућа, избегавала, па се, на споменицима, замењивала ублаженијом и социјално неутралнијом: момак. Отуда на градским гробљима нема никвих слугу: ни покућарских, ни бакалских, ни механских, ни какафанских. Помен слугу једино се није избегавао на споменицима земљоделских слугу. Сеоске газде су, из осећања дуга и признања, подизале својим слугама споменике и на њима, обично, уписивале да су их слуге верно служиле („кои је код мене више година верно служио“, „који ме верно послужио“ итд). Помињући слуге, газде су истовремено, на посредан начин, истицале своје велико богатство. Запис у Горњој Добрињи вели: „Овде почива раб божи Теодор Стевановић, села Д. Добриње, верни слуга браће Боковића. Поживео 40 г. Умре 1890. г. Овај биљег подигоше му газде Веселин и Богић, браћа Боковићи“. Почујмо сада сеоског слугу Марка Петронијевића из Прањана, који се читав век потуцао од газде до газде, да би код последњег оставио нешто зарађевине за свој надгробни биљег: „Доста сам газда служио, па нико за неваљалост руке на ме није пружио, јер зато што сам се ја са поштенним дружијо и поштено владо, јер ја се моме тужном гробу надо.

Спомен ми овај удари мој последњи газда Тоша Маркешевић из Приевора, од мое зараде.“

Зачудо, реч шегрт је поменута само једном у запису из 1870. године. На боку споменика Обрада Младеновића, у пожешком гробљу, уписано је: „Шегрт Јеврема Јордовића, чарукције.“ Овај чарукцијски шегрт био је и слуга код Василија Николића из Радоваца, код кога је и живот несрећно изгубио. Бранећи свог газду од хајдучког напада задобио је тешку „пушчану“ рану од које је умро. Једног несрећног шегрта пинторског препознајемо на парменичком гробљу. Шеснаестогодишњи Драгомир Полуга настрадао је 1901. године од зликоваца „због газдина новца“. Убијен је, „а тек што занат научи и под ајлук био заступио, код мајстора поверење задобијо да му буде веран у дућану“.

Како су живели шегрти свих врста у записима се не говори. Али, један запис о несрећној судбини једног трговачког шегрта казује да је тај живот био веома тежак. У стиховима на споменику Бака трговачке школе препознајемо тешке шегртске дане које у бездушној чаршији проводи несрећно сеоско момче. Ти стихови су јетка осуда трговачког морала и протест против социјалне неједнакости и неправде. Родитељи су, почетком овог века, уписали оглужујуће речи изнад гроба свог осамнаестогодишњег сина Божидача:

„Ти под цаком устани и падни,
јао, Божо, мучениче јадни!

Муче твоје, патње у животу,
горе беху нег најгорем скоту.
По сто кила товарише на те
па те гладног у јазбине прате.

Трговци те саморише жива:
нигде, Божо, овако не бива.“

На сеоским гробљима помени трговаца су знатно рећи. Трговци са села готово су увек трговали стоком, јер се читава западна Србија, насељена динарским сточарима, више бавила сточарењем него пољоделством, па је главни, готово и једини, предмет извозне трговине била стока. Кнез Милош је једном приликом тачно приметио „да све имјеније народа нашег у марви састоји се“. А ту марву, најједноставнији а најуноснији живи трговачки артикал, који

је увек одлично ишао на страним тржиштима, у изобиљу су нудили сточарским трговцима бујна пасишта и жиропадне шуме западне Србије. Трговина стоком нарочито је живнула после прогона из Србије главног марвеног трговца Кнеза Милоша, који је, својим монополном, био главна сметња либерализацији и демократизацији марвене трговине. Уставобранитељски устав из 1838. године загарантовао је слободну трговину и дозволио да „сваки Србин може ју упражњавати слободно“.¹⁵ Отуда нас већина записа са марвенкупних споменика одводи у време уставобранитељско и време које је иза њега следило. На споменицима сточарских трговаца обично пише „марвени трговац“ или „марвенкупац“. Два таква споменика налазе се на губеревачком гробљу. Први је подигнут Нешцу Михаиловићу, који као „бившиј марвенкупец“ умре 1852. године, а на другом се забележи да хладна земља скрива Вујина Вујиновића, „уваженог грађанина и бившег трговца марвенкупног“ (1889). Вишанин Димитрије Милекић (1862) је „живомарну трговину приљезно радио“, што значи да је добро водио трговину „уживо“, живом марвом. На неким споменицима се казује да се трговало само свињама. Гаврило Илић из Граба био је „трговац свињарски“ (1867).

Извесни живомарни трговци истичу да су извозном трговином доста стекли. Поменути Вујин из Губереваца је „са страним трговцима и својим поверсењем доста добара зарадио“. У неким записима се наводе и стране пијаце на којима се стока продавала. Милан Дивљак из Марковице се хвали својом спољном трговином. Он је био „уважени марвени трговац како у својој околини тако и на страним пијацама по Маџарској и Аустрији, куда сам своју трговину са свињама и говедима водио“. Василије Рајковић из Дракчића је трговао „са Пештом, Бечом и осталим европским варошима“. Трговци су, разуме се, најчешће претеривали у својој хвали. По неким записима испада да су они прокрстарили са целепима стоке читаву средњу Европу и да су у њој, као велетршци, били добро познати, а, међутим, многи се од њих нису никуд даље макли од савских прелаза на шабачкој, митровичкој и остружничкој скели. У хвали свог чувења свакако је највише претерао Милосав Броћо, „чувени трговац и посланик среза драгачевског“ (1886). Броћо је „много држава пропо... и од много држава, као и од Краљевине Србије, Аустрије, Маџарске, Француске и још држава, велико поштовање и много поверење заслужио и непрестано 38 год. по тим држава с трговцима радио и свуда чувен и признат био“.

На споменику „спољњег“ марвеног трговца Петра Букано-

вића из Годечева, који је умро крајем 18. века, стоји записано да је он био „водениј терговец“¹⁶ Предузимљиви Петар је трговао на велико и на далеко: гонио је целепе утовљених волова чак на море. Отуда му, уз занимање, и изузетан атрибут „водени“. Трговачки пут окретног Годечевића указује на чињеницу да је сточна трговина из предела западне Србије у предустаничко, турско, време већином била усмерена преко Босне и Херцеговине, према приморским градовима. Занимљиво је напоменути да је у то време и Кнез Милош, док је још био сиромашни младић у Горњој Добрињи, ступио у најам код марвених трговаца и гонио им стоку на Јадранско море.¹⁷

Интересантно је како су два, свакако марвена, трговца забележила да их је смрт изненадила баш у тренутку кад им је спољна трговина најбоље цвстала и кад су се враћали са далеких трговачких путова. Борбе Хаџисимић из Нове Вароши казује: „Кад сам у Дубровник ишао моје трговине ради и здраво се мојој кући у Нову Варош повратио, вришком смртћу Бог ме к себе одзвао 20. ноембра 1862. год.“ Ужичанин Милош Лојаница слично саопштава: „Кад ми трговина по Србији и страним царствима цветаше, онда ме у највећој мојој разној трговини нађе несрћа.“ (Милош се нехотично убио из револвера 1862. године у Ражани).

Осим марвских, било је у овом шљивородном крају Србије и трговаца ракијом, тзв. пивских трговаца. Јован Сретеновић из Тучкова беше „главни трговац пивски и марвени“ (1885), а Владимиру Плазичићу из Губеревца у срцу беху „љубав и трговина, и бијо је добар трговац ракије“.

Надгробни записи, осим трговачке професије, помињу и различан број разних других занимања. Извесни земљоделци нису само мотиком и косом земљу обдлавали, већ су се лаћали и послова који са земљорадњом немају ничег заједничког. На сеоским избрешцима сахрањивани су рабације, кириције и механџије, гуслари, трубачи и хармоникаши, писари, папдури, порезници...

Било је сељака који су се само рабацилуком бавили. Терали су каравани рабација робу из далеких села и паланки до Крагујевца и Београда и обратно. Друмови су одјекивали од тракарања колских точкова и звонили од воловских меденица и песме рабацијске. Записи су сачували рабације од заборавља. Милан Луковић из Латвице „проведе пола свога века у рабацилуку“, а Антоније Милићевић је био „рабација из Чачка који је рођен у селу Косовици, округа ужичког“. Милојко Ђубовић умре „као рабација у Линици 1930. г.“ Рабацилук је био један од најмукотршних занимања сеоског

човска. Не написа узалуд Драгачевац Јеврем Обренић Диоген да је рабацијско срце црње и од гаврановог перја. У папису „Још је црње срце рабацијско“¹⁸ Диоген, кроз гавранов кљун, проговара: „Рабација и дап и ноћ по блаату, леду, снегу сноси мјку и беду; волове веже за кола а јарам метне под кола и лежи на њему, док испод њега вода иде. Црко, осто, то му је све!“ Нимало онда не изненађује што смо наишли на један надгробни запис који нас је уверио да се један Драгачевац разболео, и „црко“, рабацијајући („Разболе се у рабацијању за Београд, где и умрије у општедржавној болници.“).

Зачуђује да кирицијама, другарима и сапутницима рабацијским, споменика нема! А зна се да је кириција увек било доста у златиборском, ариљском и моравичком крају. Само их је у ариљском срезу почетком овог века, по Сими Тројановићу, било тридесет ист.¹⁹ Да ли су кириције перадо себе тим имспом пазивале па су га на својим биљезима заборавиле? Једна успомена на златиборске „брзе возове“ остала је на ујичком гробљу. На омањем оронулом пешчару само се разазнаје да је покојник умро „као кириција 1893. г.“ Није остало ни име кирицијино. Време га окрунило. Други помен кирицијског занимања је на ариљском гробљу. Са витког пешчаника из 1911. године гледа нас кириција Милисав Стамат. Клесар је кирицију Стамата „ликовао“. Шубара, ушиљени, дугачки бркови, велики чибук у десници, кубура за појасом. Тако Стамат креће на далеке кирицијске путове, за товаром својих коња.

Поред прометнијих друмова одувек је било друмских механа. Рабације, кириције и свакојаки намерници да се одморе, ракијом, вином и храном окрепе. Друмских механција било је поред сваког иоле важнијег рабацијског пута све до последњег рата, када рабацијско време заувек прође. Осим друмских, било је прилично и тзв. сеоских механа, оних које су задовољавале потребе само мештана дотичног села или општине, а не намернике са далеке „јабане“. Многи сељаци су се бавили уносним механским послом²⁰ у пловородној западној Србији, која и виногорја, на Јелици, има. Али споменици су остали само професионалним механцијама, оних који су целог живота госте на механским вратима дочекивали. Старији их записи именују као механције, а новији као кафеције. У 19. веку, па и касније, постојала је разлика између механција и кафеција. Механција је, уз пиће, послуживао намернике и храном, а кафеција само кафом и пићем. Уз то, механција је обично имао и собу за преноћиште, као и шталу за рабацијске волове и кирицијске коње. Током времена значења ова два назива су се све више

изједначавала, постајући синоними, док најзад није потпуно преовладао овај други — кафеџија. У Буковици, поред Моравице, путнике је годинама послуживао Петар Стефановић, „механџија из Буковице“, а Видоје Парезановић из Сивчине „бавио се кафанским послом 30 г.“ И жене су радиле у механама. Стана, супруга Петра из Буковице, беше по смрти мужевљевој „механџиња“, а у Рогачици је 1938. умрла једна „кафеџиња“. Клесари су поменули и једну крчмарицу, из Горачића: „Вида крчмарица, супруга Милована Јоксимовића из Горачића, поживе 59 год. и умре 17. мар. 1847. г.“

У варошима и варошицама било је почетком прошлог века и ханова у које су уморни путници свраћали на „мезе“ и ноћиште. Са споменика смо и сазнали да је у Чачку тридесетих и четрдесетих година постојао хан, који је држао неки Јован ханџија. На малом, једва приметном, крсташу у Марковици убележи се да гром 1841. године уби кћерку „Јована ханџије из Чачка“. Много више од ханова било је, готово на сваком ћопку, механа и кафана па су градска гробља пуна споменицима механџијама и кафеџијама. Почетком овог века јавише се записи и о келнерима. У Косјерићу је 1903. године умро млади Радомир Обрадовић. Он је „у свом младом животу стекао велику љубав и похвалу природно служећи као келер меанске радње“, а следеће године умре у Чачку „келер из Кућана среза златиборског“. Почетком овог века јављају се у градовима и први модерни ханови — хотели, те се и име понеког хотелијера нађе на гробним биљезима. Миша Радосављевић, „котељијер из Чачка“, престао је 1909. године.

По селима је било прилично разноврсних свирача. Доказују то музички инструменти урезани на споменике. На каменим боконима леже свирале, двојнице, трубе, гусле, тамбуре, виолине, хармонике. Ти инструменти су најчешће и једини знаци да је покојник био мајстор звука, јер се речју само покаткад означавало да се покојник бавио свирањем. Тако се, у јездинском гробљу, сазнаје да је Богосав Марић био гајдаш, јер му је преко целог споменика, са задње стране, клесар урезао велике гајде. Сељаку је свирачина била узгредан посао — све до најновијег времена није било професионалних свирача на селу. Зато је помен музиканата на споменицима врло редак. Клесари од старијих свирача помињу само гусларе и трубаче. Не казује ли то нешто о посебном емоционалном односу сеоског човека према гуслама и трубама — епским, јуначким инструментима? Најстарији „музиканти“ били су гуслари. Читава западна Србија била је гусларска. Насељена дошљацима из гуслар-

ских центара, Црне Горе и Херцеговине, она је у крви носила љубав према епском гусларењу и појању. Матија Мурко је, почетком треће деценије свог века, дакле, у време кад је гусларска традиција већ увелико замирала, нашао да многи сељаци између Мораве и Лима још увек гуслају или гусле на дому имају, а да житељи мајсторе гудала радо слушају и гусле необично воле. У околини Ужица живео је тада у сваком селу још понеки гуслар.²¹ Али, надгробних трагова о гусларима је, зачудо, мало. Само су се изузетним гусларима урезивале на споменицима гусле, а тек пошеког помиње и писана реч. Придворички кмет Петар Вуловић „уз гусле је вољо и певао код српски владоца“ (1879). За гуслара Љубомира Милошевића из Утриноваца каже се да је био „српски песник“ (1908). Међутим, трубачи су се славили посебно. Војницима који су трубом другове будили или им знаке за јурише давали обавезно се уз војнички животопис дода и да је био „у војсци трубач“, „трубач у I класи“, „трубач у сталном кадру“, „значар при брској артиљерији“, итд. У губеревачком гробљу клесар је на биљегу трубача, који је погинуо на Шиљеговцу 1876. године „за отачество бранећи се“, уписао: „Овај биљег показује Уроша Ракићевића из Губереваца, трубач I класе народње војске...“^{21a} О трубачу у цивилу писало се више. Трубач Милија Трнавац из Гојне Горе био је „као свирач—музикант познат нашој околини, у одбору и срззу“. Градском трубачу Милану Стефановићу уписао је, на чачанском гробљу, да је био „бандист из Крагујевца“ (1882).

Споменици хармопикашима појављују се у најновије време. У Брусници је 1955. умро „хармуникаш“ Стојан Марјановић. На споменику му фотографија са хармоником. У Адранима је, на црном мермерном споменику, „угрбап“, са „далапом“, хармуникаш Драган Јсремић.

Интересантни су споменици људима управно-административног апарата. То су биљези онима који су правитељствовали најпре нахијама и кнежинама, а затим окружјима и срезовима. Првим професионалним државним чиновницима, који се појавише после Милошевог устанка! На каменним знаковима још увек се пронађе понеки војвода, кнез, кабадахија, „член“ окружног суда. Капетана, начелника, писара, практиканата, пандура и порезника има кудикамо више. Ту је „поглавар ужичке наие“ сердар Мићић, војвода ружански Радовић и војвода црногорски Демир.²² Па кнез пожешке нахије Васа из Бершића и још неколико кнежинских кнезова. Ту су и „членови“ окружних судова: Христифор Петровић, окружија ру-

дничког, и Павле Стојковић, окружија ужичког. Па три Милошеве кабадахије: Гојногорац Симо, Брусничанин Рисим и Доњогоревчанин Милан.

Власних људи све је више како одмиче устаничко време. Милошевим капетанима нађе се неколико споменика. Наведимо само два краћа записа о њима. На миоковачком гробљу је споменик са записом: „Капетан Јован Лужанин умре 3. марта 1839. г. у Миоковцима. Писати дао син јего Лазар, кмет.“ У Зеокама се на обаљеном и једва читљивом споменику разазнаје: „Зде почи раб божи Максим Јанковић, капетан бивши на Драгачево. Живи 63, 1840.“

Помени начелника нешто су ређи, али су уреси о писарима почешћи. У Горњој Горевници се налази споменик са записом: „Овде почива раб божиј Мијаило Кораксић из Горевнице, бивши писар среза моравског при капетану Петронију. Поживи 35 год., а умре 2. декем 1845. г.“ У Пожеги је 1869. умро Милош Арсенијевић, „срезски писар родом из Јадра“, а у Тијању је сахрањен 1892. „ваљан писар оп. судова“ Љубомир Поповић. У новије време, нарочито између два последња рата, уместо писар јавља се израз деловођа.²³

Споменици практикантима су доста ретки. На споменику у зеочком гробљу уписано је име Маринка Петровића „који је био практикант канцеларије среза драгач.“ (1862). Милатовчанин Витомир Вукићевић „у 16-тој год. посто је практикант на Убу, Ивањици, Чачку, Милановцу и Краљеву, гди је задобијо поштовање међу својим суграђанима“ (1894).

Пандурима се нађе десетак споменика. То нису споменици обичним сеоским пандурима, што су своју дужност узгредно обављали, већ оним који су у срезу професионално служили капетане и начелнике. Уз њихово име најчешће се помиње и име капетана или начелника код кога су у служби били. На надгробнику пандура среза драгачевског, на гробљу негришорском, убележено је: „Овде почива Васиљ Дмитријевић, бивши пандур коњани; служио 26 год. код капетана Милована Недељковића из Вирова; правитељствену службу непорочно исп. и умре 15. феб. 1849. г.“ Атрибут коњани говори да је Васиљ био срезски пандур „прве класе“, да службу није обављао пешке, већ да је депеше, расписе и писма само на коњу, од општине до општине, разносио. У Брђанима је запис: „Овде почива Милић Кићановић, бивши пандур код начелника среза моравског г. Марка Јелића. Поживи 25 го., а почину 28. октовр“. (1851). На понским споменицима наглашава се да су пандури своју службу беспрекорно и верно обављали. То говори и запис о пандуру

Василу. И епитаф о пандуру Милутину, на белом мраморном крсташу, у Рашкој: „Милутин Ракић, пандур среза студеничког, који 34 г. верно срез и отечество служи, а умре 9. априла 1880. г. у 50. г. живота свога.“ Мање је споменика који само региструју да је покојник био пандур. На Руднику је забележено да је Милован Милановић „бијо у служби пандур“ (1892). Један запис у Негришорима помиње „момка капетана“. Да ли овде има значење пандура или слуге—телохранитеља неизвесно је.

На порезник се ређе налази. Њихови споменици се, као и пандурски, обично налазе у бившим среским местима. У Рашкој је 1890. умрла кћерка Сретена Раковића, „порез. среза студен. округа чачанског“, а у Ивањици се, на једном трошном споменику, чита име порезника „за срез моравички“. У Атеници је Раденко Виторовић, порезник среза златиборског, подигао са браћом споменик мајци Бурђији.

Осим ових професионалних отечественика, који су своју службу доживотно, до пензије, законоподобно отправљали, на споменицима се помињу и људи који су властвовали као народни биграници: непрофесионално, привремено, док траје изборни рок. То су виђенији тежаци који су водили прву политичку реч у селу и општини или били представници својих срезова у народним скупштинама. Ту су најпре председници општина, кметови и одборници. Њихових споменика има на сваком овећем гробљу по неколико. Ту су, затим, депутирци Светоандрејске скупштине, који остарелог Милоша доведоше на другу владу. После њих споменици ће се китити понеким либералним и напредњачким, а нарочито радикалским посланицима. Оним са великонародне радикалске скупштине из 1888., који ће изгласати радикалски устав, као и оним после тог периода. Осим ових, споменици знају и за „судејске“ људе: чланове примиритељних и изабраних судова и поротнике у среским судовима.

Важно је помена да се управно-административни чиновнички слој упадљиво прсио својим положајем и звањем. На споменицима се лако уочава жеља да се нагласи и пренагласи титула, чин, звање, постигнуће у каријери. Дистанцирати се и узвисити над сељачким и занатлијским сталезом, ставити себс у надреден, тугорски положај — прозирна је намера готово свих господарећих људи. У ослобођеној, поустаничкој Србији појавила се прва господска каста. За време Турака, у доба предустаничко, српски народ није имао своје господс. Прота Матеја је у својим „Мемоарима“ забе-

лежио да у Србији „није онда било другога господства кроме бити кнез, поп или калуђер, а и пандур имао је неко одличје“.²⁴ Права господода били су тада турске спахије и бегови. Њих је народ морао да зове господарима. Међутим, од 1804. господар постаде Караборђе и, уз њега, остали устанички поглавари и војводе. На надгробницима је убележено да су титулу господара имали само Вожа и три брата Обреновића: Милаан, Милош и Јован. Господар Милош је убрзо по другом устанку забранио да се господаром не зове нико осим он, те тако осталим нижим старешинама остаде „име“ господин.²⁵ А господини су били сви власни људи од војвода до обичних среских писара. Господин беше гласовити војвода Демир, али и анонимни брусничким писарчић Прокопије. Сви који се отресаше тежачког гуња и ускочише у државни, отечествени мундир. Само се оним најнижим: практикантима, пандурима и порезницима ускратило господско „смаграње“. И класари махом испред имсна управних државних платезника стављају одредбе „г“, „гос“ или „господин“. Господин беше Петар Перунички из Слатине, „преседатељ“ суда нахије пожешке у Карановцу; Милосав Сокић из Липнице, капетан среза трнавског; Павле Стојковић из Катића, „бивши член суда окружија ужичког“; Симо Радојевић из Гојне Горе, којег је кнез Милош наградио да буде „господин началник среза црногорског“. И тако, да не ређамо даље, господини су били сви писари у Гучи, Ивањици, Пожеги, Ариљу... И супруге ових људи већином су се оглашавале као госпође. На надгробном знаку у Луњевици записано је: „Ова стена показује гроб почивше госпоже газдарице Милосаве, вторе супруге госп. Николе Милићевића, великог купца сербијанског“ (1829). Споменик поменутом господину начелнику из Гојне Горе подиже госпођа Даница. Па и жене најобичнијих среских писарчића понеле су атрибут госпођа. У Гучи 1867. године умре госпођа Ленка, „супруга г. Алексе Мишковића писара овог среза“.

Тако су се представници управних и судских органа, имајући добар и угодан живот, са господским повластицама, постепено издвојили из народне сељачке масе и зачели господски слој у Србији. То је, у ствари, она бирократија која се нагло почела формирати после хатишерифа од 1830. године и која је, све више се умножавајући, себе сматрала вишом од народа, изнад тежачког и занацијског сталеза. Она бирократско-полицијска каста која се свом снагом упињала да што пре заборави своје сељачко порекло и скоројевићки утркивала да себе господском класом прогласи. Виши чиновници

за време уставобранитеља, да би подвукли своје господство и високи положај, титулирали су се са „превасходитељство“, „високородије“, „благородије“, итд. Хтели су, помоћу господујућих титула, да буду племићи, да постану гранди. То је оно честољубиво бирократско чиновништво које никако није било у вољи Вуку Караџићу и које је оштром критиком жигосао Свстозар Марковић и она господа коју Глишић, Нушић и Домановић сликају у карикатуралним бојама, са иронијом.

Осим представника световних управних институција, записи су господом квалификовали још само представнике духовне власти, али само оне више. Обични српски попови и калуђери били су народски, те никад не беху „господини“. Клесари их као такве и не помињу. Господином се означио чувени Никифор Максимовић, епископ ужички, а осим њега само се јереј ивањички Милић и игуман кабарског Никоља Василије, сами, на својим заживотним споменицима, огласише господом. Изузетно се ретко официри увршћују у ред господа. На пријеворском гробљу сахрањена су два официра—господина. Ту лежи тело „гос. поручника Јоксима Богосављевића из Пријевора, официра пешачког топлачке окружне команде“ и почивају земни остаци „господин командира II класе II баталијона рудничке бригаде Јакова Петронијевића из Пријевора“. Клесари су понекад и учитељску професију квалификовали господском, али толико ретко да се то више може сматрати случајном појавом. Учитељски живот, нарочито у 19. веку, није, ни по чему, био господски, јер друштвени положај једног учитеља мање је вреднован од положаја најобичнијег средског писарчића. Учитељи Лука Недељковић из Вирова и Аврам Анђушић из Самаиле добили су испред свог имена господску ознаку и то, изгледа, из разлога који су изван учитељског занимања самог по себи. Први зато јер је, као син господина „мајора кавалера“, већ био господског рода, а други што се поменуо на споменику свог умрлог бака, па га клесар освоји онако како га је и бака у школи ословљавао.

Занимљиви су и споменици духовницима — половима и калуђерима. Попови су најчешће сахрањивани по црквеним портама, уз црквене зидове. Готово поред сваке цркве налази се понека надгробна плоча свештеним људима. Записи на њима су знатније обојени религиозним гледањем на свет и пуни су реминисценција на библијске мотиве. На споменику драгачевског протојереја Јанка Молера урезан је Давидов псалм: „Человек јако трава; дние јего јако цвет селни.“ Споменици служитељима вере појавили су се пре надгро-

бника осталим слојевима друштва. Није нимало случајно што је најстарији надгробни споменик на који се наишло на гробљима западне Србије подигнут попу. Четрдесетих година 18. века умрла су у Новом Пазару два попа, отац и син. Крсташ код Петрове цркве казује: „Зде почивае поп Марко 1740. и син јегов поп Сава 1742.“²⁶ На споменицима се помињу попови, јереји, намесници, протојереји, свјашћенојереји, архијереји. Од многих записа о ревнитељима цркве наведемо само два, протојереју чачанском и епископу ужичком. У порти јежевицке цркве, на надгробној плочи, пише: „Овде почивају кости Симсона Поповића из Жежевице, протојерса чачанског а члена конзисторије еп. ужичке, бивше тада у Чачку, а стрица попа Вићентија из Жежевице. Умро је 21. маија 1844.“ У манастиру Сретењу Радо-сав Чикириз ^{26а} уреза на плочи изнад гроба: „Сија гробница ужичког епископа господина Никифора Максимовића. Почиј мца фебруара 28. ден 1853. год. Родио се око 12. јануара 1788. год., а рукоположен за архијереја 19. августа 1831. год. у Цариграду.“

Неке фамилије деценијама су давале црквене и манастирске представнике. Две фамилије се хвале том традицијом. На споменику у Катићима уписано је да је фамилија Рашковић из Штиткова дала „патријара Гаврила, протојерса Јована, јереја Илију, јереја Самоила, јеромонаха Јанићија кои је подигао манастир Клисуру, јереја Илију из Лопижа кои је за славу и слободу српску јуначки се борио и руски орден добио, јереја Сима...“ Сличан споменик је и у Свештици, код Ивањице. На њему се помиње једанаест црквених ревнитеља из фамилије Поповић: „У овој су фамилији обично људи били побожни па због тога били су многи свештеници. И ови су били и поповали: при цркви Бијелој поп Лазо, поп Амитар, поп Драгић, поп Милован, поп Гавро, поп Милутин; а при цркви ивањичкој и цркви косовичкој јереј Борђе, јерсј Јосиф, јереј Борисав, јерсј Светозар — он је био свештеник рашко—градачкиј, јереј г. Милић, кои је у рату на Каалипољу био и намјесником постао и овај спомен подиже...“

Надгробне плоче калуђерима су искључиво око манастира. Највише их је уз зидове овчарско-кабларских светилишта. Ту су сахрањивани црнорисци свих звања: пострижници, јеромонаси, настојатељи манастира, игумани, проигумани, протосињели и архимандрити. Записи над монашким гробовима врло су слични записима над гробовима свештеника. Довољно их је, ради увида у њихову природу, навести само два: 1) — „Овде почивају кости јеромонаха Исаније Поповића, бившег настојатеља м. Никоље, пострижник истог

манастира. Поживи 80 лета, а престаи се мца октомбра 11-ти ден у 1850.“; 2) — „Зде почива раб божиј проигумен Гедеон Ивановић, пострижник м. Сретенија. Почиј мца априла 16. ден 1855.“ Иначе, надгробни записи калуђерима јављају се врло рано, пре првог усташка. Уочи саме Караборбеве буне умро је у Никољу калуђер—хација Борђије. На плочи му се једва чита: „Зде почивает раб бжи јеромонах хаци Борђије, бивши архимандрит м. Николе, престаи се 1803.“

О људима који су се бавили просветним радом — учитељима — трагова на споменицима готово и нема. Додуше, Србија све до половине осаме деценије 19. века није имала правих учитеља, јер је прва учитељска школа у њој отворена тек 1871. године. До тог доба учитељовали су по селима и паланкама или нерукоположени богослови²⁷ или свршени ученици „граматических“ школа, гимназија. Сви су они махом учитељствовали привремено, док не добију неку уноснију, поповску или чиповничку службу, па зато, многи и не умираху као учитељи. Бежали су „совершени клирици“ и „гимназијастии“ од очајно тешке учитељске службе и очајно мале и нередовне плате. Нарочито су напуштали некњажевске, „общинске“ школе, које су животариле од оскудних грошева школског приреза. Тек од осамдесетих година појављују се споменици правим, дипломираним, професионалним учитељима, али и то ретко, јер је неписмена Србија била сиромашна учитељима све до првог светског рата. Наведимо овде само неколико записа о првим приученим учитељима, онима који су учитељовали пре 1871. године. Најстарији помен учитељског занимања је из 1850. године. На споменику у Вирову урезано је: „Овде почива г. Лука, учитељ среза драгачевског, син мајора кавалера Милована Недељковића, житеља вировског. Умре 30. мар. 1850.“ Следећи запис је из 1853. Димитрије Јовићвић из Лорета, свршени ученик земљоделске школе у Топчидеру, био је „постављен за учитеља 1853. године у школи тучковачкој“. У Грдовићима је 1863. убеложено име Милије Атаназијевића, „учитеља код цркве у селу Мачкату“,²⁸ а у Брезни је сахрањен Радисав Таловић који је „учитељевао 18 год., а умро 29. августа 1871. год. у Чачку“. У Турици се нађе и споменик професору: „Овде почива тјело господин Јанаћија Достанић (а) бив. профисор великих школа и школски друг г. Николе Пашића...“ (1917).

Потребно је овом приликом указати и на бачке споменике.²⁹ Биљези бацима основцима јављају се већ од четрдесетих година 19. века. То су најмногобројнији и најзанимљивији бачки споме-

ници. Истовремено се појављују и споменици ђацима богословских наука. На њима пише да су то били ученици Светог писма. Записи о ученицима „граматикалних“ школа, тј. гимназија, такође се срећу у том добу. То су записи о гимназистима крагујевачке и чачанске гимназије. Ученици учитељских школа помињу се нарочито између два последња рата, а ученици осталих средњих школа и студенти факултета тек после последњег рата.

На надгробницима постоје и записи о лекарском занимању. То су записи или о правим, школованим, дипломираним лекарима или о народним, природним, самоучким лекарима. Помен правог „докторског“ занимања јавља се почетком овог века, у време кад сеоски болесници све чешће почињу да силазе у градове и својим бољкама траже лека код правих лекара. Записи са помињањем доктора налазе се на споменицима умрлих болесника и писани су из жеље да се укаже на „невидовне“ бољке од којих није било спаса ни код лекара и на чињеницу да је родбина све чинила да болесне од смрти отргне, а не да би се указало на име, или заслугу, неког одређеног лекара. Отуда се лекарска професија готово увек помиње у множини. Наведимо само неколико најкраћих исечака из тих записа, неопходних за ову прилику: „Доктори ме задуго лечише“, „Тражијо сам лека код више лекара“, „Тад код њега три доктора бјаху“, „Разболи се, где су му и лекари помоћ указивали“, „Умро на операцији, чач(ан)ски доктор“, „Кад су га доктори касапили“, „Доктори ми паре све однеше“. Куликамо су занимљивији записи о народним лекарима. У времена кад правих лекара није било ни у градовима, сеоске житеље лечили су сеоски „доктори“ — ретки пољоделци који су урођеном интуицијом постављали дијагнозу и предузимали терапију. Ти људи називани су у народу лекари, доктори, хирурзи. И док су прави лекари помињани некако узгредно и увек у вези неуспелог, узалудног, лечења, дотле су природни лекари хваљени као људи који су „доста света“ помогли. Родбина се својим „докторима“ поносила, дикала, узносила њихове заслуге. На споменицима сељака—доктора уписиване су њихове необичне способности, које су се каткада преносиле са оца на сина. Милан Милекић из Доње Краварице био је „извештеп својим знањем за разно лечење и помоћ од болести (и) доста је света помогао“. И Миланов отац „био је лекар и доста народа излечио“. На мермерном надгробнику чувеног „марвеног лекара“ Добросава Галовића из Зсока, који је обичним калемарским ножем извршио успешну операцију свога унучета, пише да је био „надалеко чувени доктор

и хирург“. Добросављевић син Драгиша бавио се ортопедијом па је сам себи на заживотном споменику урезао своје занимање: „народни лекар, ортопед“. Карактеристичан је епитаф „ортопеду“ Милошу Раковићу из Милићева Села. Преломљене руке и ноге је намештао и оне су под његовим надзором зарастале. „Покојни Милош као искусни лекар био је чувен у целој Србији јер је многе невољнике на ноге подигао а многим рукама способним за рад учинио.“ Поједини народни лекари имали су писане „рецепте“ и књиге лекарице по којима су лекове препоручивали. Од осме деценије прошлог века у народу је нарочито постала популарна Пелагићева књига „Народни учитељ“. Њу су прихватили неки народни лекари као право медицинско јсванђеље. Том и другим „докторским“ књигама сигурно се често служило и турички народни лекар Милован Јанковић — Миле, на чијем споменику је урезана раскриљена књига за записом на њој: „Миле је са помоћу књига лечио народ, те зато му се ставља књига.“

Било је у селу и граду још прилично записана која на споменицима нису оставила никаква трага. Забележимо овде само она која су се на споменицима бар једном поменула.

На рекама, у близини већих насеља, одувек се рибарило. Да је риболоваца имало на Морави сведочи надгробни запис који каже да Милић Мијаиловић „погибе 15. новембра 1894. г. од динамита у риболову“. Али правих професионалних риболоваца било је врло мало. Зато се наишло на само један споменик рибару. Са њега се шаље дозив намернику: „О мили роде, постој мало и прочитај спомен Мијаила Савића, рибара из Чачка, који поживи 66 г., а умре 29. марта 1889.“ Да ли је Мијаило био само рибар-ловац или и продавац рибе, који је имао свој рибарски дућан — неизвесно је. На новопазарском гробљу је споменик једном калацији, човску који није био риболовац, већ мајстор који је калао рибу, који се бавио чишћењем и сушењем већ уловљене рибе. На споменику је запис: „1888. г. 3-г октоб. Борбије Наумовић, калација, Призренац.“

Преко Мораве, Ибра и Лима намернике су у прошлим вековима превозиле скелације. Крајем 19. века они су ишчезли, јер време учеста мостовима, а њихову су улогу, погдегде, преузели воденичари, са чамчићима поред воденица. Скела на Морави је било доста. Само их је од Краљева до Пожете у прошлом веку било седам великих, државних.³⁰ Али, записи су заборавили преводнике путника преко вода. Само се један запис, на Љубићу, на великом крстатом пешчару, сећа скелације чачанске скеле: „1854. Овде почива Павле

Симовић, скелесија и кмет Љубићски. Поживи 60 г. Умре 22. јануара.“ Потомци скелесије Павла, Павловићи, презиваху се некад Скелесићи.³¹

О сабратима воденичара, ваљарима, пропашао се, такође, само један запис. На рћанском гробљу класар је забележио: „Овде почива раб божи Милош Сретеновић, бивши ваљар из Ртију. Поживи 76 год. Умре 7. децем. 1886. г.“

О чуварима државних шума записа, тако рећи, нема, јер је шумарско занимање врло ретко. Ипак се набоше два помена шумара. У пријеворском гробљу се чита: „Овде почива раб божиј Антоније Вучићевић, бивши шумар среза моравског. Поживи 60 г., а умире 28-г септе. 1872. г.“³² Запис о другом шумару је немио. Шумар „пушчаном ватром“ уби, у државној шуми, сељака шумокрадицу. Тело земљоделца Гвоздена Јањића из Горачића је 1937. године „пушчаном ватром... исечено од крвопица државног шумара“.

На граничним прелазима према Турској, у Рашкој, на Јавору и Мокрој Гори, постојале су царинарнице, Ђумруканс. Надгробни записи помињу три цариника карантина рашког. Двојицу називају латовима, а једног Ђумругдијом. На једном крсташу од белог студеничког мермера урезано је: „Ристо Симић, латов карантина рашк. Умро 13/2. 869. го.“, а на другом да је Светозар Вељковић, „латов овог карантина“, подигао, крајем осамдесетих година, мајци споменик. На крсташу без датума стоји: „Овди младен. Тома, син Бока Јовановића, Ђум. к. рашког...“ О Ђумругдијама јаворским и мокрогорским није остало на споменицима никаква трага.

Од осталих занимања помињу се, на чачанском гробљу, по двапут кочијаш и фијакерист, а по једном марвени лекар, млекација, чувар пруге, архивар и гробар.

Сва досад поменута занимања су грађанска. Требало би, најзад, нешто казати и о неграђанским, односно војним занимањима и чиновима. Војничка Србија се најбоље може пратити на ратничким споменицима. Тих споменика има свуда по Србији у великом броју, и на гробљима и крај путова. Записи на њима славе ратнике свих ратова од Карађорђевог устанка до првог светског рата. Али, ту су и споменици и војника нератника, оних који су служили кадар и помрли између ратова, у миру. На тим споменицима могу се наћи сва војна звања и чиновни од редова до генерала. Ту су најпре устаници, затим солдати, катање и кавалери, па војници народне и војници стајаће војске, војници прве и друге класе и војници сталног кадра, редови. Ту је и сав командни кадар: буљук-

баше, четовође, унтер-официри, двадесници, баталијони командири, капетани, мајори. . .³³

Чудно је што су врло ретки споменици клесарима. Њих, који су својим занатом прославили све друге занате и занимања и овековечили у камену душу сељачку, гробља неправедно заборавише. Да ли их стиже неко проклетство што су над мртвима свој занат обављали и од туђе смрти приходе убирали? Како објаснити што не постоји споменик ни најбољем каменорезцу Србије Радосаву Чикиризу? А без споменика су остали и многи остали мајстори каменарског заната. И Милош Ковачевић, и Љубисав Кукић, и Глашо Дмитрић, и Јосиф Симић, и многи други. А ако се и нађе неки споменик мајсторима длета, на њима често не пише да је покојник био клесар! Само су двојица клесара новијег времена добила споменике са назнаком клесарског заната. Страхини Мињовићу из Рашчића је уписано на надгробник, да, поред тога што беше частан и поштен грађанин, беше и „добар каменорезац“ (1942). Миласав Танасковић из Живнице, видевши судбину својих претходника, сам себи подиже загробник са кога се огласи као „економ и каменорезац“ (1963).

Али, као да су знали да их потомство неће поменути, мајстори клесарије су своје име и занат урезивали на туђе споменике, своје рукораде. Уз своје име често су стављали ознаку: каменорезац, а врло ретко молер и чикириз. Свој занат најчешће су одређивали глаголским облицима „писа“, „реза“, „гради“, „изради“, итд. Неколико примера то показују: „Писа и реза Радосав Чикириз из села Ртичу“, „Реза и молова Мијаило Марковић из Мрчајеваца“, „Писао слова резац Милош Ковачевић из с. Губереваца“, „Овај лик ликовао Миле Поповић из Свештице“, „Подписа Василие Плескоња из Лађеваца“, „Израдио цртач Нићифор“, „Изради молер Јосиф Симић Теочинач из Прањана“ . . .

По гробљима западне Србије клесарска рука је уписала готово све професије сеоских и градских житеља и у камену похватала све друштвене слојеве минуле, мануфактурне Србије. Надгробни каменови указују на појаву, трајање и ишчезнуће неких заната и занимања и на генезу професионалног, и социјалног, раслојавања српског становништва у временском раздобљу од Милошевог устанка до другог светског рата. Са протоком времена и мењањем начина привређивања, Србијом су проминули многи еснафски и ванеснафски занати, од којих данас већина не постоји, а неки су само променили своје име или модус извођења. Каменови су заустави-

ли отхујале године, у којима су се само жуљавом руком мајстора стварале све материјалне потребе скромне, доиндустријске Србије. Они су сачували податке о разноврсним занимањима која су се појавила као последица диференцирања потреба произашлих из привредно-економског развоја српског друштва.

Н А П О М Е Н Е

1) Сви записи у овом раду су у оригиналном облику, само су велика слова и интерпункција усаглашени су захтевима савременог правописа. Записи писани превуковском азбуком транскрибовани су у духу савременог начина писања.

2) О варошком становништву тог времена Вук је забележио: „Оно мало Срба што живе по варошима као трговци (готово саме дућаније) и мајстори (понајвише ћурчије, терзије, јекмеџије, туфегџије, кујунџије), зову се варошани.“

3) Др Драгослав Јанковић: О политичким странкама у Србији XIX века, Београд, 1951, стр. 144.

4) У списковима пописа становништва у Чачку, Карановцу и Горњем Милановцу из 1863. године нигде нема помени о дрводељама! То указује да израз дрводеља никад није био одомаћен у граду, већ да се искључиво употребљавао у сеоским срединама. (Дрводеље се једино и помињу на сеоским гробљима). Зидари се, у поменутих списковима, помињу, али сасвим ретко, што упућује на чињеницу да је тек шездесетих година народни израз зидар почео да се употребљава и постепено потискује старији турски назив дунбер/ин). Поменути спискови се налазе у књигама др-а Брашка Перуничкића „Чачак и Горњи Милановац“ (Чачак, 1968. и 1969, стр. 706—729. у I књизи и 9—62. у II књизи) и „Једно столеће Краљева“ (Краљево, 1966, стр. 231—275).

5) Израз предузимач српске се на споменцима тек крајем 19. века. Предузимачи су обављали грађевинско-предузимачке послове које треба разликовати од обичних зидарско-тесачких послова.

6) Др Никола Вучо: Распадање сепфа у Србији, Београд, 1954, књига I, стр. 416.

7) Др Никола Вучо: наведено дело, стр. 358.

8) Вук Караџић: Рјечник, Београд, 1969, стр. 736.

9) Судићи по попису житеља чачанских из 1863. године, могло би се закључити да су чаругџијски и опанчарски занат два различита заната, јер се тамо посебно воде чаругџије, а посебно опанчари. Не указује ли то, можда, на обележавање дистинкције између оних који су правили примитивне прешњаке и оних који су изграђивали нешто модерније и боље прешњаше. Ако би тако било, онда би чаругџија био назив само за мајсторе „прешњаре“. Опанци Бонаши у то доба нису постојали; они су се почели изграђивати, нешто масовније тек почетком двадесетих година.

10) Овај податак сам добио од Милана Боковића, новинара из Чачка иначе из Брскова.

11) Др Драгослав Јанковић: наведено дело, стр. 138.

12) Др Никола Вучо: наведено дело, стр. 240.

13) Др Драгослав Јанковић: наведено дело, стр. 139.

14) Предузимачки послови имали су карактер трговачких послова.

15) Др Драгослав Јанковић: наведено дело, стр. 83.

16) Податак је узет из студије „Ужичка Црна Гора“ од Љубомира Павловића (Српски етнографски зборник, књига 34, Београд, 1925, стр. 17).

17) Владимир Стојанчевић: Кнез Милош и његово доба, Београд, 1966, стр. 20.

- 18) Дноген је овај напис објавио у „Чачанском гласу“, бр. 31, 1934. године.
- 19) Милојко и Милан Боковић: Село на раскршћу, Титово Ужице, 1967, стр. 23.
- 20) Понеке сеоске механције продавале су у својим механама, поред угоститељских артикала, и најлужнију бакалску робу.
- 21) Матија Мурко: Трагом српскохрватске народне епике, књига I, Загреб, 1951.
- 21а) Радован М. Маринковић: „Труба на споменику трубачу“, „Драгачевски трубач“, Гуча, 1968.
- 22) Надгробна плоча сердару Мицићу налази се у Ариљу, код ариљске цркве. Споменик војводи Радовићу је у Равнима, а војводи Демиру у Дражировићима. Надгробна плоча кнезу Баси је у Брезни, код цркве.
- 23) Посао писара и деловођа обављао је, понегаде, понеки писменији сељак, пишући својим комшијама тужбе, молбе, жалбе, уговоре. У Драгчићима је 1904. умро сељак Станиша Бесковић, „који је се занимао адвокатском радњом“.
- 24) Прота Матија Ненадовић: Мемоари, Београд, 1963, стр. 29.
- 25) Вук Караџић у „Рјечнику“ (стр. 95) каже да кнез Милош „заповједа да се господар не зове нико осим њега, и тако на остале старјешине пријете име господин“.
- 26) Године на споменику попа Марка и попа Сава писане су словним знацима, односно словима са одговарајућим бројним вредностима.
- 26а) Радосав Чикирић из села Ртију, у Драгачеву, најчувенији је клесар западне Србије у 19. веку. Писао је споменике од 1840 — 1863. године.
- 27) Запис код цветачке цркве изричито помиње учитеља—богослова. На споменику Матије Протића пише да је он био „свршени богослов учитељ“.
- 28) Стеван Игњић у својој књизи „Ужичка нахија“ каже да је Милија Атанасијевић постављен за учитеља 1859/60. године пошто је завршио две године „економическе земљоделичке науке“ у Топчидеру. („Ужичка нахија“, Београд, 1961, стр. 121).
- 29) Споменици Баџима помињу се у овом раду само узгредно. О карактеристикама записа на бачким споменицима аутор је написао посебан рад, у рукопису.
- 30) Др Бранко Перуничкић: Чачак и Горњи Милановац, књига I, Чачак, 1968, стр. 272—273.
- 31) Податак сам добио од Весисава Павловића из Љубића, потомка скелације Павла.
- 32) О Антонију шумару постоји запис и на камену који је раније био у зиду некадашњег конака који је Антоније саградио 1851. године, а сада је узидан у зид „качарс“ његовог потомка Аксентија Вучићевића. На том камену, између осталог, пише да је Антоније био „служитељ среза мо: као шумар и писар у прво време владе књаза Милоша Обренов:“.
- 33) О војничким занимањима, војним звањима и чиновима, и о одликама војничких записа аутор опширније говори у тексту „Ратници“. Рукопис се налази код аутора.

СПИСАК СЕЛА СА ЧИЛИХ СУ ГРОБА-
ЉА КОРИШЋЕНИ ЗАПИСИ
У ОВОМ РАДУ

1. Адрани (Краљево)¹
2. Атеница (Чачак)
3. Бакионица (Пожега)
4. Бањевац (Рашка)
5. Бедина Варош (Ивањица)
6. Брђани (Г. Милановац)
7. Брезна (Г. Милановац)
8. Бреково (Ариље)
9. Брусница (Г. Милановац)
10. Буковица (Ивањица)
11. Вирово (Ариље)
12. Вича (Лучани)
13. Врчани (Чачак)
14. Вучковица (Лучани)
15. Годечево (Косјерић)
16. Гојна Гора (Г. Милановац)
17. Горачићи (Лучани)
18. Горичани (Чачак)
19. Горња Горевница (Чачак)
20. Горња Добриња (Пожега)
21. Граб (Лучани)
22. Грдовићи (Ариље)
23. Губеревци (Лучани)
24. Доња Краварица (Лучани)
25. Доњи Дубац (Лучани)
26. Драгчићи (Краљево)
27. Дражиновићи (Пожега)
28. Жаочани (Чачак)
29. Живица (Лучани)
30. Зеоке (Лучани)
31. Жежевица (Чачак)
32. Јездина (Чачак)
33. Катићи (Ивањица)
34. Качулице (Чачак)
35. Латвица (Ариље)
36. Леушићи (Г. Милановац)
37. Липница (Чачак)
38. Лис (Лучани)
39. Лорет (Пожега)
40. Луњевица (Г. Милановац)
41. Љубић (Чачак)
42. Марковица (Лучани)
43. Миланчево Село (Пожега)
44. Миоковци (Чачак)
45. Негришори (Лучани)
46. Пармсана (Чачак)
47. Петница (Чачак)
48. Пријевор (Чачак)
49. Равни (Г. Ужице)
50. Рапчићи (Ивањица)
51. Рогачица (Бајина Башта)
52. Рошци (Чачак)
53. Ртари (Лучани)
54. Рти (Лучани)

55. Рудник (Г. Милановац)
56. Самаила (Краљево)
57. Свештица (Ивањица)
58. Средња Добриња (Пожега)
59. Тијање (Лучани)
60. Трбушани (Чачак)
61. Трнава (Чачак)
62. Түрица (Лучани)
63. Түрково (Пожега)
64. Угриновци (Г. Милановац)
65. Цветке (Краљево)
66. Шүме (Ивањица)

1) — У заградама су општине у којима се поменута села налазе.

INSCRIPTIONS SUR DES METIERS ET DES PROFESSIONS

Les monuments spulcraux de la Serbie occidentale portent des inscriptions de presque tous les métiers et professions des habitants de villages et villes à l'époque depuis la deuxième insurrection serbe et jusqu'à la seconde guerre mondiale.

La plus fréquente est l'inscription de menuisier (équarrisseur, tonnelier, ébéniste etc.) et de maréchal ferrant, puis viennent des artisans faisant des vêtements et des chaussures: fourreurs, brodeurs, traillieurs et savatiers. Il y a aussi des mentions des selliers, tanneurs et savonniers, ainsi que des artisans produisant l'équipement pour cheveux ou boeufs. Parfois des pouchers boulangers, peintres, barbiers, horlogers et photographes apparaissent dans les inscriptions. Exceptionnellement il est question des producteurs de tabac, de serruriers, plombiers, chaudronniers, couteliers, potiers, ou autres.

Il est souvent mention des commerçants et on rencontre parfois des précisions telles que épicier, boutiquier ou leurs commis, c'est à dire des professions urbaines, ainsi que des commerçants de bétail ou d'eau de vie.

Les inscriptions des cimetières mentionnent des charretiers conducteurs de bétail, cafetiers ou musiciens (joueur de guzla, trompettiste, accordéonistes).

Des monuments aux employés de l'administration sont particulièrement intéressants. Ce sont des »stèles« érigées en mémoire des »knez« (maire du village), préfets, directeurs, magistrats, greffiers, clerks et gardes. Cette couche bureaucratique de fonctionnaires représentait les premiers bourgeois en Serbie et les monuments en parlent. Les noms de ces gens-là sont précédés presque toujours de »Monsieur«.

Non moins intéressants sont les monuments aux curés et moines. Les inscriptions y sont considérablement teintées de la conception religieuse du monde et pleines des réminiscences de motifs bibliques.

Des monuments aux instituteurs sont plus rares, car ils étaient très peu nombreux au XIXe siècle, mais les mentions des élèves des écoles primaires sont par contre fréquentes.

Les cimetières protent aussi des traces des médecins. Ces inscriptions mentionnent des guérisseurs, des médecins sans vraie formation ou bien des médecins diplômés.

Parfois apparaissent des professions très rares: pêcheurs, conducteur du bac, lainier, gardien des forêts, douanier, conducteur de fiacre, laitier, archiviste, fossoyeur.

Les inscriptions notent tous les grades militaires, depuis le simple troupière jusqu'au général.

Enfin on y trouve aussi des tailleurs de pierre dont le métier a permis de garder la mémoire de tous ces métiers et professions.

Dans les cimetières de la Serbie occidentale le ciseau du tailleur de pierre a inscrit presque toutes les professions des populations urbaines en témoignant de l'existence des couches sociales de la Serbie à l'époque de la manufacture. Les pierres tombales indiquent l'apparition, la durée et la disparition de certains métiers ou professions, la genèse de la polarisation professionnelle et sociale de la population serbe à l'époque allant depuis l'insurrection de Miloš jusqu'à la seconde guerre mondiale. Avec le temps et les modifications de l'économie la Serbie a vu défiler de nombreux métiers des guiles et hors d'elle, dont certains n'existent plus tandis que d'autres ont changé de nom ou de manière de travailler. Les pierres ont gardé l'empreinte des années passées où seules les mains calleuses des artisans créaient les biens matériels nécessaires à la modeste Serbie d'avant l'époque industrielle. Ces pierres ont gardé les renseignements sur les diverses professions issues de la différenciation des besoins due au développement économique de la société serbe.

Radojko Nikolić

LE FRANÇAIS ET LES LANGUES VOISINES

Le français est une langue romane, c'est-à-dire qu'elle descend du latin. Elle a subi de nombreuses influences étrangères, notamment du grec, de l'italien, de l'anglais et de l'espagnol. Ces influences ont enrichi le vocabulaire français et ont modifié sa structure grammaticale.

Le français est une langue à flexion partielle. Elle possède un système de déclinaison très limité, basé sur le genre et le nombre. Les noms sont classés en masculin et féminin, et en singulier et pluriel. Les verbes sont conjugués en fonction du temps, du mode et du nombre.

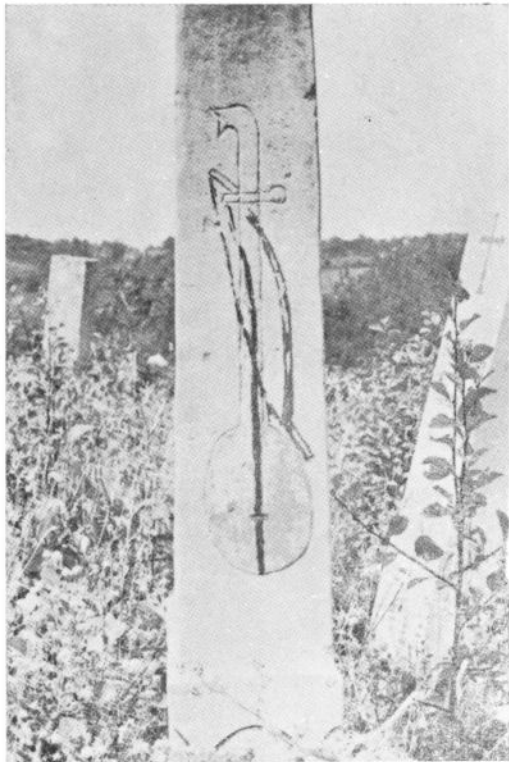
Le français est une langue à syntaxe complexe. Elle possède une structure de phrase riche, avec une grande variété de constructions. Les phrases peuvent être simples ou complexes, et les mots peuvent être placés dans différentes positions.

Le français est une langue à prononciation précise. Elle possède un système de phonologie complexe, avec une grande variété de sons et de syllabes. Les voyelles sont classées en voyelles orales et voyelles nasales, et les consonnes en consonnes pures et consonnes liquides.

Le français est une langue à orthographe complexe. Elle possède un système d'écriture riche, avec une grande variété de lettres et de signes. Les lettres sont classées en lettres minuscules et lettres majuscules, et les signes en signes de ponctuation et signes de liaison.

Le français est une langue à culture riche. Elle possède une littérature riche, avec une grande variété de genres et de styles. Les écrivains français ont écrit de nombreux romans, nouvelles, pièces de théâtre et poèmes.

Le français est une langue à influence mondiale. Elle est parlée par plus de 200 millions de personnes dans le monde entier. Elle est la langue officielle de nombreux pays, et elle est la langue de la diplomatie internationale.

Сл. 1. Гусле на споменику Мили-
сава Милошевића (Премећа)

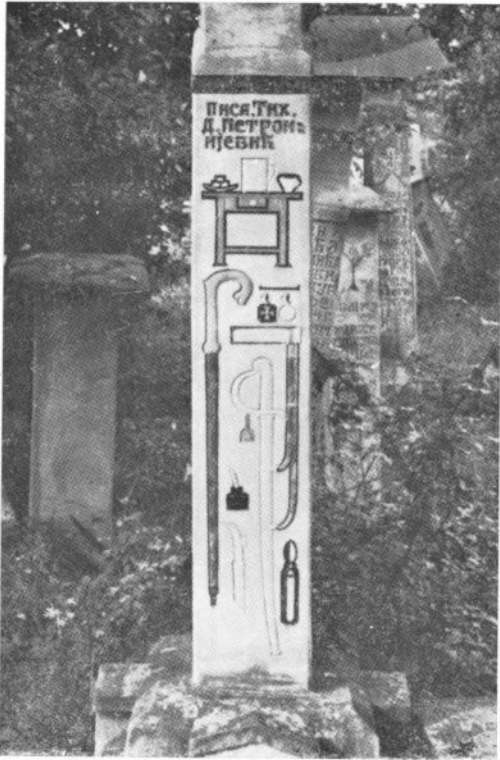

Сл. 2. Туфегцијски алат на надгробној плочи туфегцији
Марку Мијаиловићу (Ивањица, црквена порта)

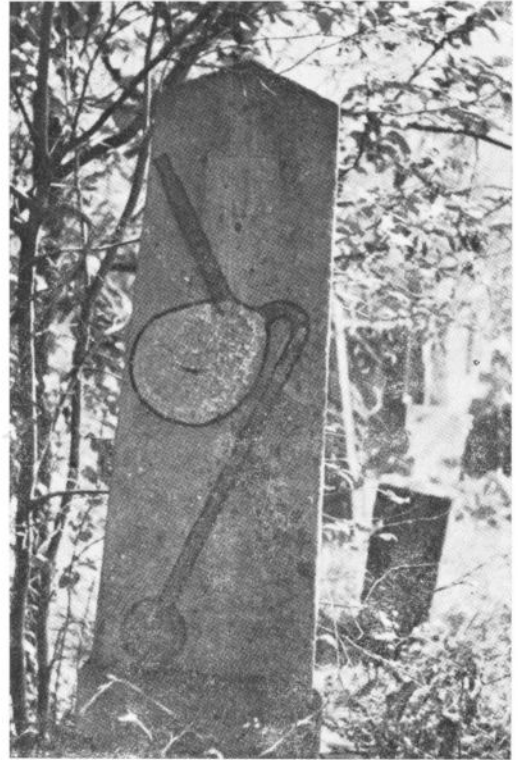

Сл. 3. Споменик баштовану Ристу Стојановићу (Чачак)

Сл. 4. Споменик марвењаку Нешу Михаиловићу
(Губеревци)

Сл. 5. „Ствари“ Гаја Пантелића, домаћина, деловође и војника (Дљин)

Сл. 6. Гајде на споменику Богосава Марића (Јездина)

Сл. 7. Споменик шумару среза моравског Антонију Вучићевићу (Пријевор)

Сл. 8. Детаљ са споменика рабацији Ђурђу Продановићу (Јездина)

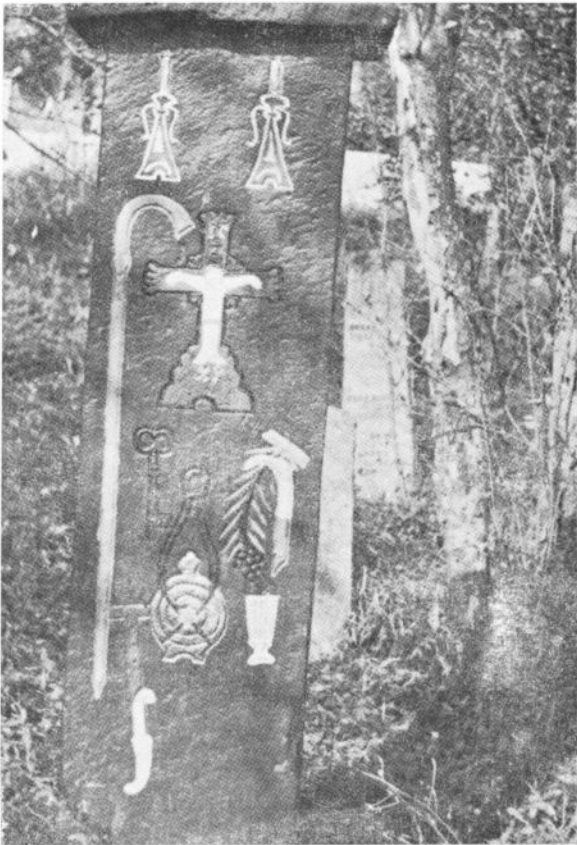
Сл. 9. Споменик Милисаву Сокићу, капетану среза трнавског „за владе књаза Милоша“ (Јипница)

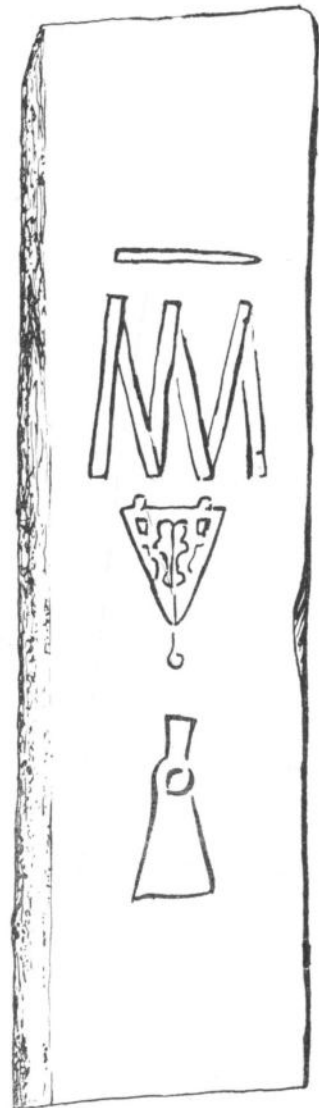
Сл. 11. Споменик Симу ковачу (Ртари)

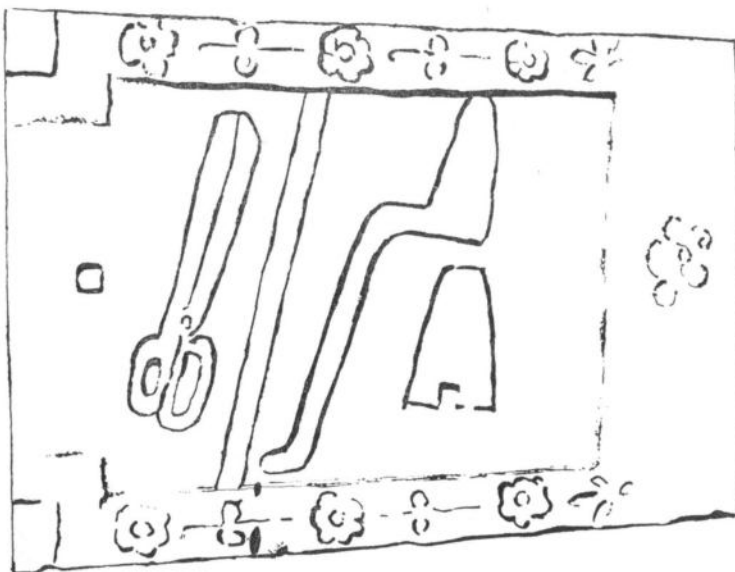
Сл. 10. Споменик ковачу Ивану Димитријевићу, подругу Сима ковача (Ртари)

Сл. 12. Символи на споменику виногра-
дара (Дљин)

Сл. 14. Дунђерски алат на споменику
(цртеж Бранка Трифуновића)

Сл. 13. Терзијски алат на споменику (цртеж
Бранка Трифуновића)